

Változatok az oktatásügyi diszkriminációra a fasiszta Olaszországban

K. FARKAS CLAUDIA

Az olasz fasiszta kormányzat az oktatási diszkrimináció eszközeit alkalmazta az 1920-as évek közepétől a Dél-Tirolban élő németekkel szemben, majd az 1930-as évek végén a zsidó közösség is jogkorlátozó rendelkezésekkel szembesült. A tanulmány azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy mely kormányzati szándék húzódott meg a dél-tiroli német iskolák bezárása, majd a zsidók állami iskolai kizárásának hátterében, mindezekre milyen közösségi válaszok születtek, és milyen jelentőségük volt az ún. katakombaiskoláknak és az ún. zsidó iskoláknak. A tanulmány a szintetizáló elemzés módszerével olasz és német nyelvű elsődleges – oktatásügyi jogszabályok, visszaemlékezések –, és másodlagos forrásmunkák felhasználásával válaszolja meg a kutatói kérdéseket.

* * *

A tanulmány fókuszában az Olaszországban a fasiszta korszakban a dél-tiroli németekkel és a zsidókkal szembeni oktatáspolitikai diszkriminációk állnak. Az írás azoknak a kutatásoknak a sorába kíván illeszkedni, amelyek az olasz fasizmus oktatáspolitikai sajátosságainak feltérképezését határozzák meg célként. (Charnitzky, 1996; Mazzatosta, 1978) A kutatás relevanciáját részben az adja, hogy a két világháború közti Olaszország oktatásügyének feltárása a hazai neveléstörténeti kutatók figyelmétől javarészt távol esett (K. Farkas, 2015), másrészt a kutatás a korszakban a dél-tiroli németeket és a zsidókat ért oktatási diszkriminációt új megközelítésben és párhuzamba állítva értelmezi, hozzájárulva a korszak pedagógiai múltjának rekonstruálásához.

A kutatói célkitűzés annak feltárása és értelmezése, hogy mely kormányzati szándék húzódott meg az 1920-as évek derekán a Dél-Tirolban lévő német iskolák bezárásának hátterében, milyen közösségi válasz született mindekre, és milyen jelentőségük volt az ún. Katakombaiskoláknak. Párhuzamos vizsgálat tárgya, hogy milyen kormányzati indítékok vezettek ahhoz, hogy Olaszországban az 1930-as évek végén a zsidókat kizárják az állami iskolákból, mit jelentett a diszkrimináció és az ún. zsidó iskolák az érintettek számára.

A tanulmány a diszkriminatív oktatásügyi törvénykezés e két említett válfaját állítja párhuzamba, és térképezi fel a jogsértésre adott válaszokat oly módon, hogy a szélesebb (oktatás)politikai összefüggések, és a történeti mikrofolyamatok vizsgálatára is hangsúlyt helyez. Kutatásunk analitikus jellegű, értelmező, a forráselemzés, tartalomelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. Elsődleges forrásul a korabeli vonatkozó oktatásügyi jogszabályok, továbbá – speciális és fon-

tos forráscsoportként – a diszkriminációt átélt emberek visszaemlékezései szolgáltak. A másodlagos forrásokat az olasz fasizmus politikatörténetére, oktatáspolitikájára vonatkozó szakirodalom köréből merítettem (Caffaz, 1988; Chiappano, 2005; Gabrielli, 2015; Palermo, 2011; Sarfatti, 2009; Di Michele, 2010 stb.)

A Ventennio, vagyis az olasz fasizmus húsz esztendejének oktatáspolitikája bővelkedett a fordulatokban. A világháborúk közti korszakban Itáliában önálló pedagógiai rendszer formálódott ki, és különös nyomvonalon járt. A Mussolini-rezsim első közeledése az iskola világához az 1923-as, ún. Gentile-reformhoz köthető. Giovanni Gentile – aki 1922-1924 között az Olasz Közoktatásügyi Minisztériumot irányította –, oktatásügyi reformja jelentős változásokat hozott az olasz iskola világába (K. Farkas, 2015; Nigro, 2014). A reform politikai értelemben változékony volt: nem közvetlenül a fasizmus ihlette, autoriter és liberális metódusokban egyaránt bővelkedett. (Mazzatosta, 1978; Gaudio, 1995; Nigro, 2014) A Közoktatásügyi Minisztérium (majd 1929-től Nemzetnevelési Minisztérium) élén sűrűn váltották egymást a miniszterek, és a legteljesebb mértékben feláldozták Giovanni Gentile reformját, hogy eleget tegyenek Mussolini oktatásügyi víziójának, miszerint az oktatás minden szintjén és minden intézményében a fasizmus szellemében kell nevelni az ifjakat. A folyamatos változtatások és „kiigazítások” az 1923-as Origó-reformon végül azt eredményezték, hogy a Giuseppe Bottai által kidolgozott, és a Fasiszta Nagytanács által 1939 elején elfogadott Carta della Scuola programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként értelmezték.

Benito Mussolini „feketeinges diktatúrájában” az iskola világára már az 1920-as évek elejétől különleges szektorként tekintettek a fasiszták, mint az „új olaszok” formálásának lehetséges színterére. Mussolini az iskola világát „fasisztává” kívánta formálni, melynek küldetése, hogy érdeklődést teremt a fasiszta eszmék iránt, és az ifjakat az oktatás minden szintjén és intézményében a fasizmus szellemében neveli. (Tognarini, 2002) Az iskolának alárendelt szerep jutott: „a fasizmus szolgálóleánya”, és a rezsim propagandájának kényszerű terjesztője lett. (Mazzatosta, 1978) A fasiszta indoktrináció célja az volt, hogy biztosítsa a rendszer fennmaradását. (K. Farkas, 2015) Az iskola igazi „belső harc” színterévé vált, itt kellett (volna) „az új ideálokat” beleplántálni a lelkekbe. A korszakban az iskolai erőterbe fokozatos fasizálódott, a harmincas évek végére pedig a „fasiszta” jelzőn túlmenően már a „rasszista” jelzőre is rászolgált.

A fasizmus alatt a kisebbségek – vallási, nemzeti – üldözésnek voltak kitéve, a rendszer nem tűrte a másságot. A tanulmány – az időbeliség sorrendjét követve –, a Dél-Tirolban élő németeket ért oktatási diszkriminációra fókuszál, ezt követően pedig a zsidókat sújtó rendelkezésekre és történésekre.

Ausztria az első világháborút lezáró békerend értelmében elveszítette ősi tartományának, Tirolnak a Brenner-hágótól délre eső részét. Az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződéssel Olaszországnak juttatott mintegy 7400 km² kiterjedésű területen 250 000 ember élt, közülük azonban az 1910-es népszámlálás

során csak 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek. (Lozoviuk, 1993) A Brenner-hágó természetes határként és törésvonalként húzódott Észak- és Dél-Tirol között. A Dél-Tirolban élő mintegy 220 000 német hirtelen egy új állam határai között kisebbségi helyzetbe került. A békediktátum nem kötelezte Olaszországot a Dél-Tirolban élő kisebbségek jogainak tiszteletben tartására. Kezdetben elhangzottak olyan ígéretek – III. Viktor Emánuel olasz király és liberális politikusok részéről –, miszerint az annektált területeken élők megőrizhetik iskoláikat, egyesületeiket és intézményeiket. (Hartungen, 2002; Adami Gallo, 2013) A körülmények azonban nem így alakultak.

Sötét jövő várt a dél-tiroli németekre a nemzeti kisebbségek felszámolásának terve jegyében. A dél-tiroli németek „olaszosításának” több frontvonala volt: az egyiket az iskolák jelentették, ahol a harcot az olasz kormányzat a német nyelv használata ellen vívta, a másikhoz a németek kitelepítése és az olaszok betelepítése tartozott az etnikailag kompakt dél-tiroli területen. (Lozoviuk, 1993; Adami Gallo, 2013)

Az 1923-as esztendő a dél-tiroli németek számára különösen fájdalomteljesnek bizonyult. 1923-ban az új hatalom megalakította Trentino tartományt, amely Dél-Tirolt is magában foglalta. A Fasiszta Nagytanács 1923. július elsején megszavazott egy programtervet Alto Adige jövőjéről Rendelkezések Alto Adigeről címmel. (Tolomei, 1923) A főbb programpontok az alábbiak voltak: 1. Alto Adige és Trentino egy tartománnyá történő egyesítése Trento központtal; 3. az állampolgárság felülvizsgálata; 5. a német bevándorlás megakadályozása; 6. az 1921-es népszámlálás felülvizsgálata; 7. az olasz nyelv a hivatalos nyelv; 11. a Südtirol és a Deutsch-Südtirol nevek használatának tilalma; 12. a Der Tiroler című lap beszüntetése; 13. a német helységnevek olaszosítása; 14. a helységekben a feliratok olaszosítása; 15. az utcanevek olaszosítása; 16. a német családnevek olaszosítása; 23. támogatás az olasz nyelv és kultúra terjesztésére; 24. olasz óvodák és elemi iskolák létesítése; 25. olasz középszintű iskolák létesítése; 29. szigorú ellenőrzés az egyház felett; 32. a katonai hadosztályok számának növelése Alto Adigeben. (Flaim, 2010a; Tolomei, 1923)

Súlyosan jogfosztó rendelkezéseket tartalmazott a dél-tiroli németekre nézve az év őszén a már említett, ún. Gentile-reform is. Az 1923. október 1-jei keltezésű 2185. sz. Törvényerejű Rendelet 4. paragrafusa értelmében „a Királyság összes iskolájában a tanítás az Állam nyelvén történik. Azon helységekben, ahol hagyományosan más nyelvet beszélnek, ez tananyag lesz, plusz órák keretében”. (RD, n. 2185, 1923: 6505) A rendelet szerint a második nyelv oktatása kötelező a kisebbségi nyelvet beszélők számára, számukra szüleik és törvényes gondviselőik feladata, hogy jelezzék az igényt. A kisebbségi nyelv tanítási programjait a Közoktatásügyi Minisztérium felügyeli. A 6. paragrafus arról szól, hogy amennyiben nem tudnak megbízni a második nyelv tanításával az adott iskolában dolgozó tanítót, a módszertani igazgató, a tanfelügyelő és a tankerületi igazgató jóváhagyásával olyan szakképesítéssel rendelkező tanerőt bíznak meg az oktatással, aki azt egyidejűleg több iskolá-

ban (kisebb csoportokban) látja el. (RD, n. 2185, 1923) A 17. paragrafus tartalmazta azt az előírást, amely szerint az 1923/1924-es tanévtől kezdve az elemi iskolák első osztályaiban a tanítás nyelve az olasz lesz, a rendszert felmenő jelleggel vezetik be amíg a teljes elemi és középszintű oktatás olasz nyelvűvé válik. A kisebbségi nyelvet „plusz órákban” van lehetőség tanítani és tanulni. (RD, n. 2185, 1923) Ez utóbbi inkább a látszat fenntartására szolgált, hogy kevésbé tűnjön agresszívnek a rendelkezés. A valóságban megvoltak az eszközök arra, hogy „elbátortalanítsák” azokat, akik élni akartak a 17. paragrafusban megfogalmazott lehetőséggel.

A Gentile-törvény (itt így nevezték az 1923. október 1-jei keltezésű 2185. sz. Törvényerejű Rendeletet), megpecsételte dél-tiroli a német iskolák sorsát. A tiltakozások hamar megindultak. 1923 novemberében például „500 bátor anya” tiltakozott azért, hogy újra a német anyanyelven történjen az oktatás, de eredménytelenül. (Flaim 2010b) A német nyelvű iskolákat bezárták, 1927/1928-ra a teljes elemi oktatási szint olasz nyelvűvé vált. A rendelkezés a középiskolákat is hasonlóan érintette, így 1927-ben a fasiszta Olaszország nyugtázhatta, hogy néhány vallási iskola (papi szemináriumok) kivételével, minden német nyelvű középiskola bezárta kapuit. (Di Michele, 2010)

„Iskolaháború” zajlott Dél-Tirolban. Az oktatási szférára hárult az a feladat, hogy olaszokat varázsoljon a rebellisnek tartott dél-tiroli németekből. Az iskolák világában tisztogatás ment végbe, evidenciává vált az olaszosítás. Az új iskolai közegben a német tanárok feleslegessé váltak, a németek az iskolákban olaszosítás és fasiszálás kettős szorításába kerültek.

A közösség hamarosan azonban méltó válaszokat adott a Gentile-törvény diszkriminatív kitételeire. Kiemelkedő szerepe volt ebben Michael Gampernek – katolikus pap, a Tyrolia Kiadó elnöke és a Volksbote szerkesztője –, aki erőteljes munkába kezdett. Próbálta felrázni a közvéleményt, hogy semmiképpen se szakadjanak el az anyanyelvtől, javasolta, hogy magánúton tanulják a nyelvet, és felvetette, hogy német nyelvű iskolákat kell nyitni. 1923 novemberében a Volksbote hasábjain így írt: *„Képzeljétek el, milyen lesz, ha a gyerekeitek, akik most kötelezően olasz iskolába járnak, felnőnek...Legtöbbjük már egy levelet sem fog tudni megírni nektek az anyanyelvén. [...] Azt kell tennünk, amit az őskeresztények. Amikor már nem voltak biztonságban, [...] az üldözésre válaszul az otthonaikba húzódtak. Itt együtt imádkoztak és ápolták a vallást. Amikor az üldözők ide is utánuk értek, akkor a földalatti sírkamrákba, a katakombába menekültek.”* (Flaim, 2010b. 51. o.) 1923 novemberében ezt javasolta: *„Ameddig nem szereztük vissza küzdelemmel a német iskolánkat, nem marad más, mint az otthoni tanítás. [...] Hányszor ismétlem, hogy neked kell, német anya, megtanítanod a gyermekedet a német betűre.”* (Flaim, 2010b. 51. o.)

A német családok elkezdtek cselekedni azért, hogy a gyermekek németoktatásban részesüljenek. Kezdetben legális keretek között képzelték el a nyelv ápolását. A gyakorlati megvalósítást több tényező is befolyásolta. Sok esetben a szülők, vagy a

nagyobb testvérek vállalták a tanítást, de ez nem volt mindig megoldható, ill. elégséges. Ezen a ponton jutottak szerephez a tanításból elbocsátott német tanítók, akik kieső jövedelmük pótlásaként próbálkoztak magánóraadással, hogy szerény megélhetéshez jussanak. 1923-ban legálisan kezdett formálódni a magántanítási hálózat a falvakból kiinduló helyi kezdeményezés nyomán. A magánkurzusok nem jelentettek titkos-illegális tevékenységet. Ez az „oktatási háló” azonban nem tudott sokáig fennmaradni: az emberek szegénysége is akadálya volt annak, hogy a német szóhoz ily módon jussanak hozzá, majd főleg a folyamatos fasiszta presszió, a tanítók és a szülők megfélemlítése miatt. (Flaim, 2010b)

1924-től létrejöttek az úgynevezett Katakombenschule-k, Geheimschule-k, más szóval Notschule-k, azaz a titkos iskolák. Azoknak a gyermekeknek szervezték, akiket megfosztottak az anyanyelvű oktatás lehetőségétől. Az anyanyelv ápolása természetesen szülők feladata is volt, de nem mindenki tudta gyermekét megtanítani a gót betűs írásra, ráadásul dialektust beszéltek, így különösen nehéz volt átváltani az irodalmi nyelvre.

Kiterjedt „földalatti” iskolahálózat szerveződött. A titkos iskolák fenntartásában jelentős szerepet vállalt az egyház, és természetesen a családok is anyagi lehetőségeiktől függően. Érkeztek külföldi támogatások is. A Katakombaiskolák megszervezésének kiemelkedő alakjai voltak Michael Gamper, Josef Noldin, Maria Nicolussi, Hildegard Seeber Meghin, Eduard Reut-Nicolussi. „*Gamper* főleg a Katakombaiskolák finanszírozásával foglalkozott. [...] ő gondoskodott a tankönyvekről, a tanítók kiképzéséről.” (Flaim, 2010a. 57. o.)

Az iskolahálózatban tanítók kiválasztása nagy felelősséggel történt. Gamper és munkatársai jómódú családok fiatal lányait igyekeztek megnyerni tanítónőnek, akiknek nem voltak családi elfoglaltságaik, és körülményeikből kifolyólag vállalni tudták, hogy a német iskola nélkül maradt gyermekeknek megtanítsák az anyanyelvet. Felkészítő kurzusokat szerveztek számukra, persze mindezt titkosan. El kellett sajátítaniuk a megfelelő módszertant, és a közös kurzusok arról is meggyőzhették őket, hogy nincsenek egyedül, sokan tevékenykednek és vállalnak kockázatot a német nyelv megőrzéséért. (Cossetto, 2010)

A német ábécé tehát magánházak padlásain, pincéiben, istállókban hangozhatott fel. Ha a titkos tevékenységre fény derült, a tanítónők szigorú büntetésre számíthattak, börtönre, vagy arra, hogy otthonuk elhagyására kényszeríthetik őket. A fasiszta rendszer szemében politikai disszidensek voltak. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy sok szülőt és tanítót is félelem kerítette hatalmába. Az alábbi visszaemlékezés megvilágítja a szituációt: „*Amikor megszervezték a katakombaiskolákat, a tanárnő eljött anyámhoz és kérdezte, megengedné-e, hogy odajárjunk. Anyám német mondott és elküldte, mert félt a fasisztáktól, meg aztán szegények voltunk. [...] a németet, az írást, az olvasást anyámtól tanultam.*” (Flaim, 2010. 55. o.)

A tanítónők voltak a rejtett iskolahálózat igazi oszlopai. Helene Rössler visszaemlékezésében feleleveníti, hogy miként kezdett tanítani a titkos iskolák hálózatá-

ban. Egy napon, amikor hazaért az iskolából, három kislány csengetett be hozzájuk, akik megkérték, hogy tanítsa őket németre. Helene Rössler azt felelte: „Igen, ezt sokan szeretnék.” (Hager, 2015) A kislányok második elemibe jártak. Megbeszéltek egy időpontot, aztán Helene Rössler hetente egyszer tanította őket. A tanításért semmiféle díjazás nem járt. Megküzdött azzal, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő taneszköz, kezdetben csak egy ábécéskönyve volt. *„Egy szép régi ábécéskönyv volt, azt használtuk, és a gyerekek örömmel jöttek és elkezdték a német írás tanulását.”* (Hager, 2015) Amint elterjedt a híre a közösség körében, hogy németre tanít, sok anya hívta őt a gyermekeihez.

Anna Schwarz di Meltina gyermekkorában Katakombaiskolába járt, hogy ne veszítse el az anyanyelvét. Így emlékezett: *„Először egy rokon pap tanított. Aztán a szüleim felvettek valakit, Caldaroból, aki foglalkozott velünk: nyolcan voltunk gyerekek és egy kis németet tanított nekünk. [...] Egy szép napon jött valaki, akit nem ismertem. Azt mondta nekünk, hogy nem jó, hogy mi tudunk németül, mások pedig nem. És így lettem Katakombenlehrerin. Veszélyes volt, nagyon veszélyes, és télen sítalpon is elmentem a legtávolabbi helyre is. [...] kis papírokat kaptunk, utasításokkal, hogy hová kell mennünk tanítani. Elrejtettük a ruhánk alá. A tanítás végeztével, este sítalpon mentem haza.”* (Miclet, 2014. 30. o.) Hamarosan elkezdődtek a találgatások. *„Lehet, hogy ő nem is dolgozik, mindig síelni jár, nekünk bezzeg dolgoznunk kell.”* (Miclet, 2014. 30. o.) Visszaemlékezése rávilágít arra, hogy a tanítás a lehető legnagyobb titokban ment, olyannyira, hogy adott esetben a titkos oktatásban résztvevő családok sem tudtak a másiktól. Két éven keresztül, 1938-ban és 1939-ben dolgozott a titkos iskolahálózatban. Visszaemlékezésében ő is említi a rendelkezésre álló taneszköz-készlet szűkösségét. Az ábécéskönyv mellé saját anyagokat is összeállított a tanításhoz. *„A teljes ábécéskönyvet lapokra szedtük, mert így jobban el lehetett rejtteni.”* (Hager, 2015) Fedőneve is volt: Salten A. Mint emlékezett, *„Mindenkinek volt fedőneve. Létezett egy hosszú lista. Ha a német iskolát vissza akartuk szerezni, minden helységben, minden községben egész Dél-Tirolban kellett, hogy legyen Notschullehrerin.”* (Hager, 2015) Tanítói tevékenysége szomorú véget ért, mert valaki feljelentette, és menekülnie kellett. Hanna Goldmann Katakombenlehrerin édesanyját többször is letartóztatták, de mivel gyermeket hordott a szíve alatt, elengedték. (Goldmann, 2015)

Josefa Haller Auckenthaler visszaemlékezésében hangsúlyozza, hogy a Katakombaiskolákban tanítók az állandó félelem légkörében éltek. Ő 1930 és 1940 között parasztcsaládok szobáiban tanította a német nyelvet. *„Mielőtt a Katakombaiskolában a tanítást elkezdhettem, egy fogalmazást kellett készítenem, amit értékelték. Ha ez jó sikerült, taníthatott az illető a Katakombaiskolában, egyébként nem.”* (Walter és Reich, 2015) Ő fizetést is kapott a tanításért, 400 Lírát havonta, ami nagy pénznek számított akkoriban. Josefa előtte bejárónőként havi 70 Lírért dolgozott. Mint Katakombenlehrerin, nagyon megbecsültnek számított a közösségben. Azt, hogy a tanítónők „társa” az állandó félelem is volt, a szintén katakombaiskolai tanítói múlt-

tal bíró Martha Ebner is hangsúlyozza: „*az odavezető úton nagyon óvatosnak kellett lenni, hogy senki ne kövessen. A füzetemet mindig a kabátom alá dugtam. Akkoriban félelemben éltünk*”. (Walter és Reich, 2015).

Második elemiben kezdtek el a gyerekek a Katakombaiskolába járni, mert addigra már tudtak írni és olvasni. Miután hazajöttek az olasz iskolából, elmentek, hogy megtanulják a német betűket, olvassák a régi ábécéskönyveket, táblácskáikra felírják az első szavakat, mindezt titokban és csendesen. Hanna Goldmann úgy emlékezett, hogy a katakombaiskolai tanulás során mindig az asztalon volt a gyerekek előtt egy játék, a Mensch-ärgere-Dicht-nicht, és ha jött valaki, azonnal a fiókba dugták a füzeteiket és a játékkal kezdtek foglalkozni. (Goldmann, 2015)

1934 és 1936 között kb. 15 000 gyerek tanult a Katakombaiskolákban, 650 tanárt „alkalmaztak”, 250 000 tanítási óra került megtartásra. A gyerekeknek éventént 50 órájuk volt. A tankönyveket főképpen az egyes tanítók szolgáltatták. Hatékony és kiterjedt szervezet volt szigorú szabályokkal: a csoportokban legkevesebb három, legfeljebb hat gyermek lehetett; a tanítás nem kezdődhetett reggel hét óra előtt és nem taníthattak este hét óra után; az érdekteleneket ki kellett zárni a Katakombaiskolából; a tanítónőknek szigorúan meghatározott program szerint kellett haladniuk. A tananyag a lényegre korlátozódott, mert titokban, gyorsan kellett tanulni. A könyveket el kellett dugniuk, sokszor csak lapokat vittek magukkal, vagy egy füzetet, mert azokat könnyebb volt szállítani, elrejteni. Az előírások betartása azonban nehéz volt, sokszor nem is sikerült, mert a gyerekek délután négy óra után értek haza az iskolából, pihenniük kellett, kikapcsolódní, mert fáradtak voltak. Gyakran este hat és tíz óra között is tanultak. Egy csoportban általában hatnyolc gyerek volt. A vasárnap a német nyelvű hittané volt. Sok memoritert tanultak. A gyerekek itt a bujkálás miatt folyamatosan stressznek voltak kitéve, féltek, nehogy megtalálják őket. (Cossetto, 2010)

Ellenséges magatartást váltott ki a rezsimmel szemben az is, hogy az iskolák világát erősen németellenes propaganda járta át. A gyerekektől a fasiszta értékrenddel történő kritika nélküli azonosulást várták el. „Kettős élet” volt: az iskolában azon kellett versengeni, hogy „ki a jobb fasiszta”, a délután pedig a gót betűké volt.

1934-ben már egy német nyelvű tanító sem volt Dél-Tirolban. Új tanítók érkeztek Itália különböző megyéiből, többségükben fiatalok, akik számára nem jelentett problémát a lakhelyváltás, az új környezet. Sokan azonban csak egy évig maradtak, a tanárcelemek állandósultak, mert egyáltalán nem volt könnyű ebben a közegben dolgozni-élni. Tipikus volt, hogy az olasz tanárokat ellenségesen fogadták a helyiek, és gyűlölet övezte a személyüket, Olaszország „követeként” tekintettek rájuk. (Cossetto, 2010) A Katakombaiskolák az 1940-es évek elejéig működtek.

A Dél-Tirolban élő németekhez hasonlóan az olaszországi zsidók is súlyos jogszérelmeket szenvedett el a fasiszmus évtizedei alatt. 1938 őszén kizárták őket az állami iskolákból. A fasiszta rezsim egy kicsiny zsidó közösség ellen indított támadást az iskola világában. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább

egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg. (Sarfatti, 2009. 141. o.). Az olasz zsidó közösség a kitaszítottság érzésével és gyakorlati következményeivel kellett, hogy szembenézzon. A nevelési-oktatási szféra „zsidótlánítása” szerves része volt egy nagyobb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigmának. Mussolini az oktatás szférájában minden kormányellenes elemmel le kívánt számolni, hogy újabb kaput nyisson az olasz nép ideológiai homogenizációja felé. A zsidók elleni programja e ponton szorosán összekapcsolódott az olasz nép „teljes fasizálásának” programjával (is). (K. Farkas, 2015) A rezsim a zsidók kizárásával a nem zsidóknak is üzent. A fasizmus az „új ember megteremtése” negatív utópiájának bűvöletében élt, a fiatal olaszokba bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a „zsidók” alsóbbrendűségét. (Gabrielli, 2015)

A fasiszta kormányzat törvényi erővel vette elejét annak, hogy a „tisztá olaszok” közelébe zsidók kerüljenek. Nem a zsidók száma volt a döntő az ellenük indított akcióban, hanem az, hogy a zsidókat elkülönítsék a nem zsidóktól.

Az 1938. szeptember 5-i keltezésű 1390. sz. Törvényerejű Rendelet a Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában címet viselte. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetemen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhetnek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi segédszemélyzetre és az egyetemi magántanárookra. Elbocsátás várt az akadémiák, az intézetek, a tudományos, irodalmi és művészeti társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást. (RDL, n. 1390, 1938) A jogi dokumentum tartalom-elemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé” tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

A fasiszta kormányzat az év őszén korrigált a zsidók kizárásával kapcsolatban. Az 1938. szeptember 23-i 1630. sz. Törvényerejű Rendelet az Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára címet viselte. Eszerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használjanak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és itt taníthattak zsidó tanárok. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük. (RDL, n. 1630, 1938)

A kormányzat már úgy akarta elkezdni az új tanévet, hogy nincsenek zsidók az állami iskolák falai között. (Gabrielli, 2015) 1938. október 16-án, a tanévkezdés napján, Giuseppe Bottai rádióbeszédet intézett az olaszokhoz. Ebben tudatta, hogy

„A zsidóknak az államon belül saját iskolájuk lesz: az olaszoknak is az övék.” (Bruni, 2005. 85. o.)

1938 novemberében újabb jogszabály készült, Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban című, 1938. 11. 15-i keltezésű 1779. sz. Törvényerejű Rendelet. A legfontosabb pontja az volt, hogy az izraelita hitközségek vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják. (RDL, n. 1779, 1938) A zsidóellenes rendelkezésekhez minisztériumi körlevél- és táviratáradat kapcsolódott. (Tanti, 2002)

Az iskolai kirekesztés következményeiről az olasz nyelvű források különböző adatokkal szolgálnak. A leggyakrabban az alábbi adatokat szerepelnek a forrásokban: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és tanár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárássra. (Feltri, 1995; Palermo, 2011; Caffaz, 1988)

Olasz nyelvű forrásmunkák szintetizáló elemzésével és visszaemlékezések tartalomlemzése révén a makro- és mikrotörténet metszetében vélemények rajzolódnak ki a diszkrimináció következményeiről. A kizárás híre egyaránt feldúlta a tanárokat és a diákokat. Egykori diákok visszaemlékezéseiből rekonstruálható, hogy sokan érezték úgy, „minden intézkedés között az iskolából történt kizárás volt a legfájdalmasabb”. (Ravenna, 1989. 38. o.) Wanda Lattes visszaemlékezése az események váratlanságára mutat rá. Szerinte 1938-ban csak azoknak lehetett fogalmuk a készülődő viharról, akik közvetlenül politikával foglalkoztak, az embereknek egészen addig a legkisebb megkülönböztetésben sem volt részük. „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon kemények voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kitétték az iskolából, az emberek nagy részét az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elveszítettük [...] a megszokott életünket.” (Lucci, 2001. 57. o.) Luisella Ottolenghi Mortara az iskolai kizárás évében nyolc éves volt. Szerette tanárát és a társait, aztán „egy szép napon anyám azt mondta, hogy már nem engedik, hogy iskolába járjak, és, hogy zsidó iskolába kell járnom”. (Ottolenghi Mortara, 1989. 99. o.) Nem értette az okát, de érezte, hogy nagyon súlyos igazságtalanság történik vele. Cesare Cases úgy emlékezett, hogy semmit nem lehetett érezni a zsidók ellen készülődő viharról, és az iskolába „nem visszatérni [...] egyszerűen valami abszurd volt”. (Coen, 1988. 32. o.)

Súlyos félelem kerítette hatalmába a zsidó gyermekek szülei lelkét. Nehéz és fájdalmas volt elmagyarázni a gyermekeknek, hogy többé nem léphetik át az állami iskolák küszöbét. Enzo Levi a következőket írja erről: „Eszembe jut a gyerekeim könnyes arca és elkeseredése az iskolából történő kizárás miatt...Valahányszor

amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szügyenünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában”. (Coen, 1988. 32. o.)

A zsidó iskolák létesítését az 1938. szeptember 23-i és november 15-i rendelkezések lehetőségként jelölték meg, a közösség azonban parancsként értelmezte. Biztosítani kellett a fiatalok oktatását. A zsidó iskolák megnyitásával új fejezet kezdődött. A nagyobb zsidó hitközségek, mint például Róma, Milánó, Trieszt, Velence, Torino, Firenze, Genova, Velence, Livorno, iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő-működő iskoláikat bővítették további osztályokkal.

Sokan megkönnyebbülést éreztek, amikor először léptek be a zsidó iskolába. Lina Corinaldi szerint *„Nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos.” (Coen, 1988.103. o.)*

Paradox dolog volt, hogy a zsidó iskolák belső életét nem ellenőrizte a fasiszta kormányzat, így ide nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. A zsidó diákok izolált világba kerültek, zárt tanítási-tanulási színtérbe. A zsidó iskola jelentőségéről Bruna Schreiber, a Trieszti Zsidó Iskola egykori diákja így vallott: *„Az állami iskolákból történő kizárás azzal fenyegetett, hogy elveszi tőlünk a jövőnket. A zsidó iskola ezt próbálta részben pótolni, a napi iskolai feladatokkal, a felelésekkel.” (Gross, 2008) Ines Levi Colla, a Bolognai Zsidó Iskola egykori tanára szerint „A légkör [...] békés volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a „normál” órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek.” (Levi Colla, 2012)*

* * *

Az áttekintett források elemzése révén összefoglalóan megállapítható, hogy a dél-tiroli németekkel, majd pedig a zsidókkal szembeni párhuzamos oktatásügyi diszkrimináció lényegileg azonos forrásokból kapta az indítékait. Oktatási diszkriminációjuk egy nagyobb politikai paradigmának – „az olasz nép teljes és tökéletes homogenizációja” – képezte részét. A fasiszta kormányzat belső jellemzőiből fakadt, hogy úgy a pár évtizede anektált Dél-Tirol németjeivel, mint a sok évszázada az országban élő zsidókkal szemben a jogfosztás nyelvét beszélte: a németekkel szembeni oktatásügyi irányelvek hívószavai „olaszosítás” és „asszimiláció”, a zsidókkal kapcsolatosak „fajvédelem” és „disszimiláció” fogalmi körben mozogtak.

Dél-Tirolban a fasiszta kormányzat az iskolák terepén vívta az „olaszosítás” ideológiai háborúját. Az itt élő németek válasza a kulturális elnyomással szemben az ún. Katakombaiskolák megszervezése és fenntartása volt, amely alulról szerveződő

mozgalomként hatékonyak bizonyult az olasz kormányzat beolvasztási szándékával szemben, és segített a nyelvi és etnikai identitás megőrzésében.

A zsidók elleni oktatási diszkriminációs programot a „szellemi fajvédelem” ihlette. A zsidó iskolák létesítésének lehetőségét a közösség parancsként értelmezte. A zsidó iskolák a közösséghez tartozás érzését adták, és a „tanulás joga” visszaszerzése önmagán túlmutató eredmény volt.

Megfogalmazható az a következtetés, hogy a jogsérelemre, erős önvédelmi mechanizmusból létrehozott „saját iskolarendszerek” – Katakombenschule-k és az ún. zsidó iskolák – nagyszerűsége abban állt, hogy segítettek az identitás és a hagyományok fenntartásában egy olyan korszakban, amely mindezeket megtagadta az érintettektől. A történelmi emlékezetben így joggal váltak a fasiszta diktatúrával szembeni ellenállás jelképeivé is.

Irodalom

- 15.7.1923: *Ettore Tolomeis* 32 „*Provvedimenti per l' Alto Adige*”.
<http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html> (2015.08.02.)
- ADAMI GALLO, Margit (a cura di) (2013): *Manuale dell' Alto Adige*. Giunta Provinciale di Bolzano, Bolzano. <http://www.provincia.bz.it/usp> (2015.08.02.)
- Bruni, Elsa (2005): *Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860-2005)*. Armando Editore, Roma.
- Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): *Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista*. La Giuntina, Firenze.
- Charnitzky, Jürgen (1996): *Fascismo e scuola*. La Nuova Editrice, Firenze.
- Chiappano, Alessandra (2005): Il fascismo e l' antisemitismo di stato. In: Minerbi, Alessandra (a cura di) *1938-1945 La persecuzione degli ebrei in Italia*. Fondazione CDEC, Milano. 14-20.
- Coen, Fausto (1988): *Italiani ed ebrei: come eravano*. Casa Editrice Marietti, Genova.
- Cossetto, Milena (é. n.): *Dalla scuola asburgica alla Katakombenschulen: vita quotidiana a scuola*. http://www.gemeinde.bozen.it/UploadDocs/2661_Dalla_scuola_asburgica_alle_Katakombenschulen.pdf (2010.10.10.)
- Di Michele, Andrea (é. n.): *Die Schule in Südtirol zwischen Fascismus und Nazismus*. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Dossier/Dossier02/pdf-it/dossier2-03-07ScuolaAA.pdf> (2010.10.11.)
- Feltri, Francesco Maria (1995): *Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei*. La Giuntina, Firenze.
- Flaim, Letizia (2010a): *Scuole italiane in Bassa Atesina*. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole03.pdf> 11-26. (2015.07.28.)
- Flaim, Letizia (2010b): *Le „Katakombenschulen” in Bassa Atesina*. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole07.pdf> 51-70. (2010.11.18.)
- Gabrielli, Gianluca (2015): Come nacque la „scuola di razza”. In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): *Sui banchi del regime*. CESP, Bologna. 20-24.
- Gabrielli, Gianluca (2012): *Scuola di razza*. <https://scienzeumanegiudici.wordpress.com/2012/03/03/>

- gianluca-gabrielli-scuola-di-razza-1-razzismo-e-societa-italiana-2-gli-anni-del-fascismo-e-quelli-delle-classi-ponte/(2012.04.10.)
- Gross, Daniela (2008): *Gli alunni della scuola ebraica 70 anni dopo le leggi razziste*. <http://moked.it/triestebraica/2008/12/02/trieste-70-anni-dopo-le-leggi-razziste-gli-alunni-della-scuola-ebraica-s%E2%80%99incontrano/> (2010.03.05.)
- Goldmann, Hanna (é.n.): *Mutter lehrt in Katakombenschule*. http://www.virtuelles-haus-der-geschichtetirol.eu/jart/prj3/vhdgt/main.jart?content-id=1239028816462&personen_id=1236865510966&rel=de&reserve-mode=active&videos_id=1248123657303 (2015.08.30.)
- Hager, Maria (é.n.): *Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten* Rössler. 1. Helene Rössler 2. Anna Schwarz http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste.htm (2015.08.04.)
- Hartungen von Christoph H. (2002): *Breve storia contemporanea dell' Alto Adige (1928-2002)* Consiglio della Provincia autonoma di Bolzano, Bolzano http://www.giovani.consigliobz.org/smardedit/documents/download/storia_alto_adige.pdf (2015.08.04.)
- K. Farkas Claudia (2015): *Jogfosztástól a zsidó iskolákig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- K. Farkas Claudia (2015): *Olasz pedagógiai modellek*. PTE FEEK, Pécs.
- K. Farkas Claudia (2015): *Olasz pedagógiai modellek*. Virágmandula Kft., Pécs.
- Levi Colla, Ines (é. n.): *Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna*. http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=7 (2012.02.02.)
- Lozoviuk, Petr (1993): *Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában?* Regio, 1993/3. 21-33. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/02.pdf> (2015.08.01.)
- Mazzatosta, Teresa Maria (1978): *Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943*. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- Miclet, Renzo (é. n.): *Storie di scuola*. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Rivista/Rivista05/download/StoriaE06-2004.pdf> (2014.01.12.)
- Nigro, Pietro Antonio (é. n.): *La Scuola in Italia dalla legge Casati all' Autonomia scolastica*. http://www.istitutodegasperi-emilia-romagna.it/pdf/nigro_1.pdf (2014.06.06.)
- Ottolenghi Mortara, Luisella (1989): Testimonianza.
- In: *Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più*. Spazio Libri Editori, Ferrara. 99.
- Palermo, Giulio (2011): *L' Università dei baroni*. Edizioni Punto Rosso, Milano.
- Ravenna, Paolo (1989): Testimonianza. In: *Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più*. Spazio Libri Editori, Ferrara. 38-42.
- Regio Decreto 01.10.1923. n. 2185.
- Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell' istruzione elementare* Gazzetta Ufficiale, 24.10.1923. 6505-6507.
- Regio Decreto Legge (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390.
- Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista*. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380905-1390.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630.
- Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica*. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380923-1630.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779.
- Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nel-

- la Scuola Italiana. In: Elmo, Luciano (1939): *La condizione giuridica degli ebrei in Italia*. Baldini&Castoldi, Milano. 167-170.
- Sarfatti, Michele (2009): Contenuto e modalità della persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938-1943. In: Garlati, Loredana – Vettor, Tiziana (a cura di): *Il diritto di fronte all' infamia nel diritto*. Giuffrè Editore, Milano. 137-146.
- Tanti, Giovanna (a cura di) (2002): *La politica razziale del fascismo*. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.
- Tognarini, Ivano (coord.) (2002): *Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: balilla e piccole italiane, soldati e massaie*. Edizione Polistampa, Firenze.
- Walter, Carolin – Reich, Elisabeth: *Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten* 3. Josefa Hal-ler Auckentaler. 4. Martha Ebner
- http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste2.htm (2015.08.04.)